

UYGUR-URIANHAY DİLİ ÜZERİNE GENEL BİR TANITIM

Bold LUVSANDORJ*

Moğolistan'ın kuzeybatısında yer alan Hövsgöl ((köp 'büyük, çok' + su 'su' + köl 'göl' – çok sulu göl) Gölü havzası doğal güzelliği nedeniyle sadece ekoturizmi meraklısı değil bu alandaki araştırmacıların dikkatini çekmekle kalmayıp bölgede yaşayan Duha, Uygur-Urianhay, Darhad, Hotgoid, Buriat ve gibi dil ve kültürel açıdan önemli özelliklere sahip olan Moğol ve Türk kökenli halkların yaşadıkları bir coğrafya olarak dilbilimci, halkbilimci, tarihçi, antropolog, folklor ve kültür araştırmacıları için dikkate değer bir bölge olmaktadır. Dolayısıyla XX. asrın başlarından itibaren yerli (Moğolistanlı) ve uluslararası bilim insanları söz konusu bölgede yaşayanların dili, kültürü ve etnografyası üzerine birtakım araştırmalar yapıp yeni bilimsel verilerini bilim dünyasına sunmuştur. Lakin bu araştırmaların büyük çoğunluğunun Moğol halkının tarihi, geleneği, folkloru ve lehçeleri üzerine yapılmakta olup başta Duhalar ve Uygur-Urianhay olmak üzere diğer Türk etnik grupları için sadece çok kısa bilgilerden ibaret olduğu kanaatindeyim. Bu durumdan ötürü Altay dilleri araştırmalarında önemli yere sahip olan Moğol ve Türk dil ilişkileri ve bağlantılarını doğru belirlemek için, daha öncesinde geniş ve ciddi çalışmalar yapılmamış olan bahse konu Türk halkının (etnik gruplar) dilleri üzerine gerek genel gerekse özel alanda yeni araştırmaların yapılması son derece önemlidir. Bunun dışında sadece Türk ve Moğol dil ilişkilerinin değil Çağdaş Moğol dili ve lehçeleri arasındaki bağlantılarının tespit edilmesi ve Moğolistan'ın dil politikası için son derece etkilidir. Bu sebeplerden dolayı Moğolistan Bilimler Akademisi Dil Kurumu tarafından 1970'lerin başından itibaren her sene bahsedilen halkın dilleri ve lehçeleri üzerine araştırma yapma amaçlı araştırma grubu gönderilmiş ve belirli sayıda çalışmalar yapılmıştır. Çalışmaların sonucu edinilen bilimsel veriler diğer tarihî kaynaklardaki bilgilere nazaran söz konusu Türk halkının kökeni ve dil özellikleri hakkında daha sağlam bir fikir oluşturma fırsatını sağlamıştır.

Moğol tarihî kaynakları ve eski Moğol kavimlerinin kökeni üzerine yazılmış araştırma eserlerine göre **Urianhay** kelimesinin çok eskilere dayanan bir tarihî vardır. Esas alınan bilgi ise Çince kaynakta M.S.I-III. asırları arasında Baykal (baj 'zengin' + köl 'gök') Gölü, Onon Nehri ve Ergune Nehri civarında yaşamını sürdüren Moğolca konuşan, proto Moğollar olarak kabul edilen Syanbi kabilisinin gerçek ismi olduğu yazılmaktadır. Syanbilerin M.S. 93 senesinde Hunları yıkarak bugünkü Tagna, Sayan Dağları bölgesine hâkim olduğu zaman, Türk di-

* Prof. Dr., Moğolistan Bilimler Akademisi

lini konuşan yerel halkın, egemenliği altında kaldığı kavmin ismini ödünç alarak kendilerine **Urianhan** olarak tanımladıkları ileri sürülür (Badamhatan S. 2004, s.22). Moğolların Gizli Tarihi'nde bu halktan bazı kişilerin X. yüzyıl yakınlarında Burhan Haldun Dağı civarına göçerek geldikleri ve yaşamını sürdürdükleri hakkında bilgiler mevcuttur. Moğolistan'ın önde gelen tarihçilerden biri D. Gongor'un araştırmalarına göre; Moğolların Gizli Tarihi'nde adı geçen Jarçıud, Adanhan, Urianhanlar proto Moğol kabile olan Darlugin'in bir kolu olduğu ve yaklaşık olarak XIII. yüzyıldan batıya doğru göç ettikleri aynı zamanda günümüzdeki Hövsgöl Gölü civarındaki Arig (ariğ 'saf, temiz') Nehri etrafında yaşayan Urianhayların ataları olduğu kabul edilir.

Proto Moğollar denilen bu Urianhaylardan kendilerini ayırt edip Uygur-Urianhay adını kullanan Duha (Tuva) dili konuşan az sayıda insan zikrettiğimiz bu bölgede yaşamaktadır. Sosyodilbilim açısından bu kişiler Tükçe ve Moğolca (Duha Türkçesi ve Moğolca) çift dilli bir halktır. Bunlar hakkında tarihî bir efsanede Uygur-Urianhayların cediti Han Höhii (Moğolistan'ın batısında bulunan bir dağ ismi) Dağı yakınında yaşarken zor zamanlarda hayatta kalabilmek için

Гэнэн газрын янзага - *Genç toprağın ceylanı*

Гэгэн газрын төмс - *Yeni toprağın patatesi*

Хур модны мэхээр - *Hur ağacının meheer'i (bir çeşit bitki)*

Далай ээжийн балиус – *Dalay (deniz) ananın balıus'u (Hövsgöl Gölünde bir balık türü) diyerek Hövsgöl Gölü etrafına gelmiş şekilde anlatılır. Bunun dışında Uygur-Urianhayların kökeni hakkında kesin bilgiler içeren kaynakların elimizde nadir olması bu efsanenin halkın kökenlerini araştırmak için büyük öneme sahip olduğunu da işaret eder. Uygur-Urianhaylar zikredilen bölgeye geldikleri zaman sonrasında av ve yaban hayvanlarından elde edilen ürünler ile diğer doğal kaynakların kendi ihtiyaçlarından fazla olanlarını dönemin geleneksel bayram kutlamaları, bazı törenler ve yaz fuarları gibi ticari fırsat yaratan zamanlarda satışa çıkararak karşılığında kılık kıyafet, kumaş çeşitleri, un ve benzer ürünleri alıyorlardı. Uygur-Urianhaylar Moğolistan'ın "halk devrimi" adı verilen ihtilal dönemine kadar bu şekilde yaşamaya devam ettiler. Ayrıca 1923 senesinde Mançu Qing devrinde düzenlenen yerel yönetim sistemi tamamen değiştirilip söz konusu halk ve İh Şavi sancağına ait olan Darhad kabile halkı Halha Moğollar (bugünkü Moğolistan'daki Moğollar)'dan ayrı bir şekilde, merkezden izole edilmiş durumundan kurtuldular. Dolayısıyla bölgedeki eski sancak sisteminden kaynaklanan anlaşmazlıklar çözülüp Urianhay ve Darhad halkları diğer Moğolistan etnik grupları ile aynı özgürlüğe sahip oldular (Nyambuu H. 1992, s.137).*

Söz konusu bölgede yaşayan yaşam tarzı ve kültür açısından diğerlerinden büyük farklılık gösteren, benzersiz bir insan grubu ise Duhalardır. Diğer bir deyiş ile Tsaatan (tsaa- ren geyiği, tsaatan-ren geyikli) halkıdır. Tsaatan kelimesi bir etnik grup ismi değildir, ren geyiği ile yaşadıklarından böyle adlandırılmıştır.

Ancak Raşid ad-Din'in "Camiü't- tevarih"-te orman halkı Urianhaylar şeklinde geçmekte olup Türk lehçesini konuştukları ve ren geyiği ile geçindikleri de yazılmıştır. Bu da son zamanlarda kullanılan Tsaatan isminin halkın gerçek ismi olmadığını göstergesidir. Amma velakin bu kişilerin atalarının kendilerini Uygur kökenli insanlar olduğunu iddia etmesi de rastlantısal değildir. Çünkü onların yaşadıkları coğrafyada (bugünkü Tıva'nın Teregöl ve Şişgid- Küçük Yenisey akarsuyu) civarında Uygur, Kidan dönemine ait askerî amaçlı kale kalıntısının bulunması halkın atalarıyla bağlantılı olduğu ve bundan dolayı Uygur-Urianhay ismi verildiği düşünülmektedir (Монгол улсын угсаатны зүй III. 1996, s.269).

Moğolların Gizli Tarihi'nde tavşan yılı, yani 1207 yılında Çingis Han'ın büyük oğlu Züçi'yi batı kol askerleriyle beraber orman halkına sefer düzenleyip Oyrad, Buriad, Ursud, Hanhas, Tuva (Tıva)'ları alarak tümen Hircislerin (Kır-gızların) toprağına ulaştığı hakkında bilgi mevcuttur. Bu coğrafi konumuna göre değerlendirilirse günümüz Uygur-Urianhay, Duha belki de Darhadların atalarının yukarıda belirtilen tarihten itibaren Moğol etnik grupların arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu görüşün kanıtlarının halkın dilinde hâlâ muhafaza edildiğini de görmek mümkündür.

Bu iki insan grubu ayrı ayrı olup bir kısmı (Uygur-Urianhaylar) Hövsgöl Gölünün güneyinde, yerli Moğol halkı ile aynı şekilde at, sığır, koyun ve keçi yetiştirerek yaşamakta iken, öteki grup olan Duhalar ise Hövsgöl'ün kuzeybatısında tayga (ormanla kalpli dağ)da ren geyiği ve avcılık ile hayatını sürdürmektedir. Buna rağmen bu iki grubun dilleri bir dilin 2 lehçesi özelliğini taşır, her iki halk Duha (Tuvaca), 'Mool' (Moğolca) iki dilde konuşmaktadır. Boy isimlerinin çoğu kısmı (şarnu:d 'шарнууд', bodonçu:d 'бодонгууд', dülkejiğ 'дүлхэжиг' vd.) birbirleriyle hemen hemen aynıdır. Dolayısıyla Uygur-Urianhay adı altında zikrettiğimiz iki grup insan dilini araştırmak mümkündür.

Yukarıda belirttiğimiz gibi 1970'lerin başlarında MBA Dil Kurumu tarafından düzenlenen lehçe ve folklor araştırması ekibinde bizzat araştırmacı olarak çalıştım. Sonrasında bizzat bölgede yaşayan bu halkların arasında araştırmalarımı sürdürerek topladığım malzemelere ait bilimsel verileri eski ve çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırıp inceleme yaptığımda bu dilin Tuva-Hakas grubuna ait ayrı bir Türk dili olduğu sonucuna ulaştım. Bunlara dayanarak bu dilin ses bilgisi, morfolojisi ve söz varlığı üzerine aşağıdaki gibi genel bilgi verebiliriz.

Uygur-Urianhay dilinde diğer Türk dillerindeki gibi 8 ünlü ses mevcuttur. Ve diğer Türk dillerinin ünlü sesi ile aynı olarak dilin bölümleri bakımından ön ünlü ve arka ünlü, ağzın açıklığına göre ise geniş ve dar ünlü şeklinde sınıflandırmak mümkün görülür. Fakat ayrıntılı inceleme yapıldığında sınıflandırmanın uygun olmadığı görülmüştür. Diğer Türk dillerinde dilin ön ve arka ünlülerine dilin ortasında, geniş ve dar ünlülerine ise ağzın orta açıklığında söylenme durumu da rastlanmaktadır. Uygur-Urianhay dilinin ünlüleri boğumlanma süresinden

dolayı uzun, kısa, normal ve dudakların durumuna göre düz ve yuvarlak olarak sınıflandırılabilir. Ayrıca bu dilde ‘*ă, ĭ, ǒ ũ, ě, ĭ, , ǒ, ũ*’ olan kısa ünlüler mevcuttur ve bunların basit konuşmalarda hangi ünlü olduğu net bilinmemekle birlikte, bazı durumlarda hiç duyulmamaktadır. Çok yavaş bir şekilde konuşmalarda normal kısa ünlüler gibi duyulur. Şiir okuma ve şarkı söyleme gibi eylemlerde sözleri daha yavaş söylediklerinde normal kısa ünlüden farklı bir ünlü sesi çıkma durumuna da rastlanır. Örneğin, gesäg̃ ĩyāšt^n ārās^aṅg̃ a ‘*kısım ağacın arasında*’ şarkı sözlerinde ‘*iyāšt^n*’ kelimesinin ‘*ĭ*’, *ārās^aṅg̃* a kelimesinin ‘*ă*’ çok kısık, neredeyse duyulmaz. *iyās* ‘*ağaç*’, *arā* ‘*ara*’ her iki kelime net söylenirken normal kısa ‘*i, a*’ duyulur. Aynı zamanda *soṅg̃_ǒ* ‘*arka*’ sözcüğü söylenirken ikinci hecesinde çok kısık ‘*ǒ*’ duyulur. Ama ‘*soṅg̃_ǒ*’ sözcüğü şiir veya şarkı şeklinde söylendiğinde ‘*soṅg̃_ǒ~ soṅg̃_ū*’ olur. *iwĭ* ‘*ren geyiği*’, *enĕg* ‘*yavru köpek*’ basit konuşmada kısık ‘*ě*’ duyulur. Net söylendiğinde ‘*iwi, enig*’ olur.

Titreşimsiz sert *t, q, k, s, ŝ* ünsüzleri ve birleşik ‘*yt*’ ünsüzün önünde gelen ünlü kısık, boğuk ve sonunda nefes itişisi ile duyulma durumuna gırtlaklaşmış ünlü denilmektedir ve ‘*ă, ǒ, ũ, ě, ĭ, ǒ, ũ*’ sesleri Uygur-Urianhay dilindeki gırtlaklaşmış ünlülerdir. Örneğin, *i’t* ‘*it*’, *a’t* ‘*at*’, *a’s* ‘*aç*’, *a’q* ‘*ak*’, *ba’s* ‘*bas*’, *e’t* ‘*et*’, *dže’s* ‘*diz*’, *džu’rt* ‘*yurt*’, *džu’k* ‘*yük*’, *i’t* ‘*it*’, *gǒ’s* ‘*göç*’, *o’q* ‘*ok*’,

Bahsedilen gırtlaklaşmış ünlülere Tuva ve Tofa dilinde de rastlanmaktadır. Uygur-Urianhay dilinin ses bilgisi üzerine araştırma yapan dilbilimciler bunu “Tuvaca ve Tofaca dillerinin gırtlaklaşmış ünlüleri” olarak nitelendirmişlerdir. Kanaatimce söz konusu dilin gırtlaklaşmış ünlüleri bir ses değildir. Bunun sebebi; ilk olarak sadece kelimenin birinci hecesinde rastlanıp, diğer durumlarda (sonraki hecelerde) görünmez olmakta ikincisi ise sadece sert ünsüzlerin önlerinde rastlanmaktadır. Moğolcadaki ‘*B*’ (“*B*”) sesinin ‘*ɐ*’ (*v*) varyasyonu sadece belirli bir durumda örneğin, sadece kalın (kalın ünlülerden oluşan) kelimenin önünde ya da “*l, m*” ünsüzlerinin sonrasında kullanılır. Öteki durumlarda hiç rastlanmayıp aynı şekilde sadece belirli bir yerde rastlanması gırtlaklaşmış ünlülerin bir ses değil, ses varyasyonu olduğunu göstermektedir.

Bu dilin ünlü seslerinde genizleşme durumuna rastlanmaktadır. Fakat bir kelime genizleşmiş, genizleşmemiş ünlüyle de seslendirilir. Örneğin, *ĭhi* - *ihi* ‘*iki*’, *ās* - *ās* ‘*ağız*’, *kĭsi* - *kişi* ‘*kişi*’. Uygur-Urianhayca ses bilgisi eş zamanlı dilbilimi açısından incelendiğinde gırtlaklaşmış ünlü, bazı durumlarda uzun ünlü ve dilin ön kısmında söylenen ünsüz sistemi oluşma süreci gibi durumlarda Moğolcanın etkisi çok net görünmemektedir. Ama söz varlığı seviyesinde bu etkiyi görmek mümkündür ve aynı zamanda dil bilgisi bakımından daha ilginç sonuçlara varılmaktadır. Bu etkiye baktığımızda aşağıdaki üç genel özellik karşımıza çıkmaktadır.

1. Moğol ve Türk dillerinde somut anlamlı bir sözcük, uzun süreç içerisinde söz varlığının somut anlamını kaybederek soyut bir anlam ifade eden ek hâline gelmiştir.

Eski Türk ve Moğol dilin dil yapısını araştıran bilimadamları her iki dilin yön gösterme eki olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin, Orhun yazıtlarındaki ‘-ya + -ru’, (tabyaç ıaru bardı ‘*tabgaç(c)a vardı*’ T.35, ... banaru ayidimis ‘... *bize söylemiş*.34 vs) ‘-ge + -rü’ ise bir bulunma-yönelme hâli ekidir. MGT’deki bilgileri incelediğimizde bulunma, yönelme durum eklerinin beraber kullanılarak yön belirlediğini görebiliyoruz. Bu eserde şimdi bizim bulunma hâl eki olarak tanımladığımız ‘-da ~ -de (-ta ~ -te), -tur ~ -tür (-dur ~ -dür)’ ekleri yer değiştirerek ‘ger-te (§214), ger-tür (§65), mergid-te (§111), mergid-tür (§106)’ şeklinde rastlanır. Doğrusu bir ekin varyasyonlarına birbirinin yerine rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu iki ekin XIII. asırda iki ayrı durumu belirlediği anlaşılır. Bundan dolayı ‘temüjin qasar qoyar ger-tür irejü üjin eke-de ögülerün – *Temüçin, Hassar eve gelip (Öülen) üjin ana-ya söylüyor*)(§76)’ cümlesinin içindeki ‘-dür, -de’ ekinin anlamına, görevine dikkatlice bakarsak ‘ger-tür irejü – *eve gelip* derken ‘*nereye?*’ sorusunu yanıtlayıp, eylemin yönünü belirlerken, ‘eke-de ögülerün – *anaya söylüyor*’ derken ‘*kime?*’ sorusuna yanıtlanabilen nesne olarak kullanılmıştır. Bahsettiğimiz kaynaklar bize eski Türk ve Moğol dilinde yönelme hâli eki olduğunu (bazı bilimadamları buna bulunma, yönelme hâli eki demektedir. bkz., Kozonov A.N. 1980) göstermektedir. Oysa Çağdaş Moğolca ile Türkçede bu ekler kullanılmadan eklenen kelimeyle birleşik hâle gelerek, bu dillerde yön belirleyen yeni hâl ekleri ortaya çıkmıştır.

<i>Tuva.</i>	-cye ~ -çye -diva ~ -divye (-duva ~ -düyve) -tivye ~ -divye (-tuva ~ -tüvye)	hooraicye çoruur ‘ <i>şehre gitmek</i> ’ bacniçye gireç ‘ <i>eve girmek</i> ’ dagdıva ‘ <i>dağa</i> ’, kişidivye ‘ <i>kişiye</i> ’ hovu ‘’, hündüvye ‘ <i>güneşe</i> ’
<i>U/u.</i>	-ğda ~ -gde -ğada ~ -gede	ewgede ‘ <i>eve (gee)</i> ’, gem ortosinoğda ‘ <i>nehir ortasına</i> , me:sgede ‘ <i>dağ eteğine</i> ’
<i>Tuv.</i>	-gıdı ~ -gidi (-gudu ~ -güdü) -kıdı ~ -kidü (-kudu ~ -küdü)	deergidi ‘ <i>göğe</i> ’

Bahsedilen dillerdeki bu ekler etimoljik açıdan incelendiğinde daha ilginç sonuçlar ortaya çıkar. Örneğin; Tuva dilinin ‘-же, (ce)-че(çe)’ eki ‘*çak ~ saat* (tuv. şak)– *saat* sözcüğünden türediği ileri sürülmektedir (Исхаков Ф.Г. 1961, c.140). Tuva dilinin bir başka yönelme durumu eki ‘-мыва(*tiva*) ise ‘таба ~ тебе ~ табан ~ таман (*taba tyebye, taban, taman*)’ ve bunun gibi ekleşmiş kelimeden türediği anlaşılmaktadır. Kaz. ‘тауга таман кетү- *dağa doğru gitmek* (Базылхан Б. 1977, x.295). Bununla ilgili olarak Moğol dilinin entee-burada ‘энд, (*end- burada, ene zügt-buraya doğru*’, tertee-orada ‘*ter zügt-oraya doğru, tend-orada*’,

züüntee-solda 'züün tiish-sola doğru, züün züg-sol taraf', baruuntaa-sağda 'sağ tarafta' vesaire sözcükleri üzerine birkaç ayrıntılı bilgi vermek istiyorum. Moğolca kelimelerin daha eski şeklinin muhafaza edildiği kabul edilen klasik Moğol yazısıyla entee (burada) kelimesini *enetege*, 'tertee, orada' kelimesini *tertege* olarak yazılmaktadır. 'Goliin tsaadtaa garah- Nehrin karşısına geçmek' (ЦЭВЭЛ Я. 1966, x.774) derken '-taa' ise '-a,e', 'nehrin karşı tarafına' anlamını taşır ve genellikle yerde bulunma ifade eden kelimelere eklenen '-taa' ekinin eski şekli olan '-tege ~ -taɣa' hem sesbilimi hem de anlam açısından da Tuva dilinin '-diva ~ -duva ~ -tuva'-ile ilgili olduğu kesindir.

Kelime anlamının denkliği (equivalence) açısından Eski Türk dilinin '*godı*' Moğol dilinin '*godı*' 'гудай-'r değil, '*uruɣu* – *yokuş, düz olmayan*) (ЦЭВЭЛ Я. 1966, x.365) sözcüğü ile anlam ve görevi aynıdır. MGT'den bir örnek daha inceleyelim: 'burqan qaldun de'ereçe ... tünggelik qoruqan uru'u nigen bölög irgen nüwüjü oroju ayisuqu-yi qaraɣu – *Burhan Haldun üstünden bakarsa Tüinhleg nehrine doğru bir grup kişi göç ettiğini görüp*' vb. Moğol yazı dilinin '*uruɣu* *yaɣar, ayula-yin uruɣu*' vb. birleşik kelimesinin parçalarından olan bu kelime XII-XIII. asır zamanlarında söz varlığının somut anlamını muhafaza etmiştir ama bu durum XX. asırdan beri değişim göstermiştir. Örneğin, '*jüg uruɣu*' deki '*uruɣu*' sözcüğü somut anlamını neredeyse kaybedip ses özelliğini muhafaza etmiş ancak "хурал төгсгөл уруугаа орж байна, toplantı sonuna yaklaşıyor" cümlesinde dil bilgisi açısından soyut karşılık göstermektedir (Лувсандэндэв А. 1982, x.1-2). Fakat Çağdaş Moğol edebî dilinde '*ayağa, kola, eve, başa*' demek için vurgunun, fonetik işlevini de kaybedip yön işaret eden durum eki hâlini aldığını görmek mümkündür.

Bunlardan dolayı Çağdaş Moğolca, Tuva dilinin Toj ağızı ve Uygur-Urianhay dilinin yönelme durum eki oluşma aşamaları benzer şekilde detaylı olarak incelendiğinde Moğol dili etkisiyle oluştuğu ihtimalini söylemeyi mümkün görüyoruz. Bunun gibi daha birçok örnek de mevcuttur.

2. Moğol dilinin gramatik anlam ifade eden modelinin kullanıldığı fakat kökeni Türkçe kelimeler bulunmaktadır.

Moğol dilinde sayı sıfatı oluşturan bu yöntem diğer Türk dilleri ile karşılaştırıldığında temel sayıyı tekrarlamak ve son sayıyı vasıta durum eki ile çekimlemek gibi bu dillerin genel oluşlarının olduğunu görmekteyiz. Mesela Uygur-Urianhay dilinde temel sayıyı tekrarlayıp ardından '*bile*' yardımcı fiilini kullanma yöntemi mevcuttur. Sayı sıfatı oluşturan bu yöntemi, Moğol dili etkisi açısından anlatmak için önce '*bile*' yardımcı fiili hakkında kısaca tanıtım yapmak gerekir. Bu kelimeye eski Türk dilinde '*bile, birle*' olan 2 farklı şekilde rastlanmaktadır. Bunun '*birle*' olan şekline Orhun yazı dilinde çokça rastlanır. 'çaça sengün sekiz tümen birle sünüsdim – Çaça sengün sekiz *tümenle savaştım ben*' (БХ.26), 'bilge ton'yukuk boyla baɣa tarkan birle ileris kaɣan bolayın – *Bilge Tonyukuk ben*

boila бага тarkan ile beraber İlerişi han olma (olsun diye istiyoruz)' (T.6-7). Örneklerde zikredilen *'birle'* şekli ise birliktelik durumunu göstermektedir. 'Kişilik bile at körturdi kişi – *Kişiliği ile ad өргөв kişi* (ДТС. 1969, c.98) derken *'bile'* önceki durumdan farklı olarak eylemin aracı ve eylemin arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir.

Uygur-Urianhay dilinde *'bile'* aynı durumda kullanılmaktadır. 'Bo qaranda: bile men zeme bişe:n – *Bu kurşun kalem ile ben yazdım*'. Burada eylem 'Daştig orug bile gelge:n – *Taşlı yolla geldi.*' cümlesinde Uygur-Urianhay dilinin *'bile'* sözcüğü genellikle Moğol dilinin vasıta durum eki ile aynı görevi üstlenmektedir. 'men ongyoča bile geldim – *Ben uçakla geldim*', 'Sen at bile çördinar wa? – *Sen atla gidecek misin?*' vesaire. Bu görevden dolayı bahsedilen yardımcı fiilin cümle içerisindeki görevinin diğer dillerden farklı olduğu anlaşılır. Bu yüzden Uygur-Urianhay dilinde sıra sıfatı oluşturmak için Moğol dili ile aynı şekilde yani temel sayıyı tekrar edip tekrarlanan sayının en sonundakini vasıta durum eki ile çekimleme yöntemi kullanılmıştır.

Moğol dilinin yapım ve çekim ekleri bu dillere geçtiklerinde söz varlığını zenginleştirmenin yanı sıra gramer yapısını geniş ve çok türlü hâle getirmektedir. Bunun üzerine bizzat araştırma dizisi tarafımdan yayınlanmıştır. Okurlarımız için bu çalışmada dikkat çekici olması açısından sıra sayı sıfatı oluşturan bir ek hakkında birkaç örnek verelim:

Uygur-Urianhay dilinde sıra sayı sıfatı oluşturan aynı zamanda bu dilin gelişim sürecindeki Moğol dili etkisini gösteren ve bu özelliği ile dil araştırmaları için en çok dikkat çeken yapım eki ise *'di:r'* olmaktadır. Bu ek diğer eklerle benzer olması dışında basit ve birleşik sıra adlarına eklenerek sıra sayı sıfatı oluşturur.

ondi:r	<i>'onuncu'</i>
beşdi:r	<i>'beşinci'</i>
üşdi:r gişi iggi	<i>'üçüncü kişi iyi'</i>
bisden muñda bire:di:r, dördüdi:r kundes oñgoča gelir	<i>'bizim burada birinci, dördüncü günde uçak gelir'</i>

vesaire.

Uygur-Urianhay dili yapısına baktığımızda sürekli ses yapısında olduğu, ancak Tsaatanların seslendirmesiyle *'-dar/-der, -lar/-ler, -tar/-ter'* şeklinde çeşitlenmektedir.

dörtter ~ dörtte:r	<i>'dördüncü'</i>
bire:ler ~ bire:le:r	<i>'birinci'</i>
i'yiler ~ i'yile:r	<i>'ikinci'</i> ve gibi.

Bu ekler diğer Tük dillerinde mevcut değildir. Ama buna sesbilimsel açıdan ve görev açısından en çok benzeyen *'-dar/-tar'* ekinin Moğol dilinde mevcut olduğu ortaya çıkmıştır.

tabidar	'beşinci'
jirudar	'altıncı'
nayimadar	'sekizinci'
yisuder	'dokuzuncu' (Поппе Н. 1938, c.91).

Bundan dolayı isim yapan bu şekildeki yapım ekine Mongor dilinde kullanımına dikkat etmek gerekmektedir. Üçüncü 'guravdugaar- üçüncü', ta:ven-dar 'tavdugaar-beşinci', nimanda:r 'naimdugaar-sekizinci' (Тодаева Б.Х. 1973, c.91). Eski ve Çağdaş Moğol dilinin sıra sayı sıfatı oluşturan bu ekleri üzerine bazı ilginç görüşler mevcuttur. Örneğin ünlü Mongolist N.N.Poppe Moğol yazı dilindeki '-tagar' (mesela, gutagar 'üçüncü', dötüger 'dördüncü', tavgagar 'beşinci'), Daguur dilinde sıra sayı sıfatı oluşturan '-ta:r' (mesela, gutar 'üçüncü', dötüye:r 'dördüncü') ile ilgili olarak incelenirse ilginç (Поппе Н.Н. 1938, c.68) olacağını belirtmiştir. Lakin bazı araştırmacılar bunu birleşik ek (-da + -r) olarak kabul edip bunun ilk parçasını sayı adı yapan ek, ikinci parçasını sıra sayı sıfatı yapan '-r' eki olarak açıklamıştır (Тодаева Б.Х. 1973, c.91). Uygur-Urianhay dilinde sıra sayı sıfatı adı oluşturan ekin kökeni / oluşumu hakkında araştırmacıların önerilerinden herhangi birinden değil, farklı bir yapıda aramak gerektiği görülmektedir.

Moğol ve Türk dillerini ses bilgisi bağlamında karşılaştırmalı araştıran bilim insanları kelimenin birinci hecesindeki '-u' sesinin '-i(< *i)' ile yer değiştirdiğini tespit etmişlerdir (Владимирцов Б.Я. 1929, c.177-183). Çünkü bu ekin yapısındaki uzun ünlüyü Türk ve Moğol dilinin uzun ünlü oluşma usulüne göre '-di:r/-du:r'-in '-i:/-u:' uzun ünlüleri yerine 'ЭГЭ' (ünlü,ünsüz,ünlü) şeklinde bir birim olduğu için eski şeklinin '*-diyar'ya da '*-duyar' olma olasılığı vardır. Çağdaş Uygur-Urianhay dilinin uzun ünlü olan sözcüğünü Eski Türkçe sözcüklerle karşılaştırdığımızda diğer Sayan Türk dilleri ile benzer bir şekilde 'ЭГЭ' (ünlü,ünsüz,ünlü) birleşiminin, ünsüzün önündeki ünlünün vurgulu veya ünlüyü uzun ünlü şeklinde söylettiği ihtimalinden yukarıda söz etmiştik.

Uygur-Urianhay dilindeki '-di:r'- ile alakalı başka bir dikkat çekici bilgi ise MGT'nde yer almaktadır:

'Tabun ke'üd-iyen de-ü jiryudu-ar ke-ün bolkan çikiken-kuduki kegen ne-reyitöü eke asaraba (§135)- *Beş çocuğunun kardeşi, altıncı oğlan edinip Çihihutah adlandırıp ana baktı*', '... doludu'ar hon takiya jil-ün namur tu:la-yin qara tün-ne ordos-tur bayuba (§263) - ... *yedinci yıl horoz yılının güzü Tuul'un başı kara çalılığındaki ordusuna vardı*'.

Yukarıdaki cümlelerde Moğol yazı dilinin 'duyar' sözcüğünde iki ünlü arasındaki ünsüz sesinin düşme olayı belirlenmiştir. Bu bilgi Uygur-Urianhay dilinin '-di:r', Moğol yazı dilinin 'duyar'-dan türediğinin kanıtı olmakla beraber "MGT"-deki '-du'ar' -in '-di:r' olmak gelişiminin ara sürecini gösterir. Bütün bunları formüle edersek:

Myz. (Moğol yazı dili), *duɣar > du'ar* (MGT)>-di:r ~ -dor (U/u., Mng. Dag.)

Geçmişten günümüze kadar dilbilimciler dünyanın çeşitli dillerini sınıflandırma konusunda;

a) Dilin menşei meselesini esas almak ;

b) Dilbilimsel özelliklerini vurgulamak olarak birbirlerine karşıt iki görüşü birini kabul edip diğerini reddetmektedirler. Fakat çoğu Altay araştırmacıları Altay dillerini bir dilden türediğine kanaat getirip görüşlerini diyagram şeklinde formüle ederek savunmaktadır. Ayrıca Hövsgöl Gölü civarındaki Türk halkının dili ve lehçesi üzerine bilimsel verilere baktığımızda bu teorinin doğruluğunun sorgulanabilir tarafları olduğunu görmek mümkündür. Dolayısıyla bu iki yönde birbirlerini reddetmelerine rağmen diğer taraftan da birbirlerinin yerini tutma özelliğine sahip olduğunu öne sürebiliriz. Çünkü Türk, Moğol dilleri ortak ana dil olan Altay dilinden var olmalarından beri gelen tarihî uzun süreçte birbirlerine kimi zaman çok güçlü olarak bağlı şekilde kimi zamanda da bir devlet içerisinde yaşadıklarının kanıtı onların dil, ağızlarda muhafaza edilmiştir. Bu şimdi zikredeceğimiz örneklerde daha net gösterilmektedir.

Araştırmamızın sonucunda topladığımız bilgilere dayanarak Uygur-Urianhay dilinin temel söz varlığının 5000 civarında olduğunu hesap edersek;

- 1- 45% civarı Türk dillerinden alıntı
- 2- 30% civarı Moğol dillerinden alıntı
- 3- Türk Moğol dillerinin ortak unsurlarından alıntı 15%
- 4- Geri kalan kısmı Rusça, Arapça, Tibetçe, Sanskritçe ve benzeri yabancı sözcükler ile kökeni belli olmayan sözcüklerden oluşur.

Yukarıdaki veriler söz konusu dilin Türk dilleri içerisinde en çok Moğolca alıntı kelimeye sahip dil olduğunun göstergesidir.

Gümümüzde mevcut Moğol dilli kaynaklarında “*orman urianhat*”(Raşid Ad-din, s.123) (Bunlar ise söz konusu Uygur-Urianhayların atalarıdır. Bold.L.) halkı proto Moğol kabilelerle beraber yaşarken XIII. yüzyıldan itibaren Moğolların feodal sistemine dahil olduklarına dair bilgi verilmektedir¹.

Moğolcadan Uygur-Urianhay diline geçen kelimeler etraflıca incelendiğinde Moğol dilinin çeşitli dönemlerine ait oldukları anlaşılır. Moğol dili, lehçeleri üzerine araştırma yapanlar Eski Moğol ve Türk dillerindeki ünlü ile başlayan çok sayıda kelimenin önünde yer alan ‘*f ~ *p’ Orta Moğolcada gırtlak ‘*h’ olarak değişmiş ve çağdaş Moğolcada bu ‘*h’ sesinin düştüğünü düşünmektedir. Ama Uygur-Urianhay ve diğer Türk dillerinde ‘*f ~ *p’ yani ‘*h’ ise ‘b, x’-sesinin yerini tutarak muhafaza edilmiştir. Örneğin, eski Moğolcadaki ‘*funa- ~*puna-’ orta

1 Bunun üzerine “Moğolların Gizli Tarihi”nde: “to’ulai jil joçi-yi bara’un qar-un çeri’üd-iyer Hoi-yin irgen-tür morila’ulba... Hoi-yin irgen-i joçi ora’ulju...”.Bkz. P.Pelliot. Histore secrete des Mongols. §239.

Moğolcada ‘*huna-’, çağdaş Moğol, Buryat, Kalmuk dillerinde ‘una-’, Daguur dilinde ‘ono-’, Mongor dilinde ‘funi- ~ huni-’, Boani dilinde ‘fune-’ olmuştur. Bu kelime eski Türk yazısında ‘bin-’², ve dudak ‘b, m’ ünsüzü yer değiştirdiği için ve ‘min- ~ min-’ (ДТС. 1969, c.344) şeklinde yazıldı ve çağdaş Türkmen dilinde ‘bun-’ diğer Türk dillerinde ‘min- ~ men-~ min-’, Uygur-Urianhay dilinde ise ‘muna-’ şeklini kazanmıştır. Bu Türkçe kelime Moğolca ‘уна- una (bin)’ kelimesi ile aynı mana taşıdığından ötürü eski Moğolcadaki ‘*funa- ~puna-’ şeklinden türediğini söylemek mümkündür.

Günümüz Uygur-Urianhay dilinde “*bıçak ağzı*”-na ‘bes ~ bis’ demektir. Klasik Moğolca yazı dilinin foike* ‘*üker’, SirO ~ ZoirO ‘širü ~ šörü’ ve benzeri kelimelerdeki ‘r’ ünsüzü Uygur-Urianhay dilinde ‘s’ olarak, xös ‘sığır’, šis ‘şiş’ şeklinde kullanılır. Aynı zamanda Moğol ve Türk dilinin ‘r ~ s ~ z’ ünsüzleri birbirlerine uyuyor (Санжеев Г.Д. 1961, c.98) olduğu araştırmaya göre ‘bes ~ bis’, даруй ‘ber (bir)’ kelimesini Moğolcaya çevirirsek ‘ber (bir)’ şekline gelmektedir.

Moğol yazı dilinin ‘ir’(gel) (*Bur.* ere,Mon., *Dag.*, *Hal.*ir) sözcüğü ‘*hir (*hiri ~ *heri)’ eski Moğolcada ‘*fir ~ *feri’ yani ‘*pir ~ *peri’ olması gerekiyordu. O zaman Uygur-Urianhay dilinin ‘bes ~ bis’³ (Moğolcaya çevirirsek ‘ber ~ bir’) kelimesi yukarıda bahsettiğimiz ‘ir’ kelimesi ile aynı anlam taşıdığı için ‘*f ~ *p’-den başlıyor olduğu (*f ~ *p sesinin yok olmadığı) dönemden kalmış olması olasılığı vardır.

Türkçe ve Moğolcada uzun ünlünün ortaya çıkışı aynı olay olmasına rağmen kesin olarak hangi yollarla var olduğu sorusu farklı yanıtlar verilmesi gerektiren ayrı bir meseledir. Çağdaş Uygur-Urianhay dilini eski Türkçe ile karşılaştırdığında ‘ЭГЭ, ЭГ (ünlü,ünsüz,ünlü ve ünlü ünsüz)’ şeklinin ünsüzün önündeki ünlü sesi ikincil vurgulu olduğu yahut ünlünün uzun söyleniyor olduğu zannedilir. Mesela;

Eski Türkçe : *Uygur Urianhay dili :* *Anlamı*

ayır	ās	ağz
oğul	ōl	oğul
jani	nā	yeni
sönük	šōg	kemik

Bundan dolayı Uygur-Urianhay diline geçmiş Moğolca kelimelerde ‘ayu, egü’ vb. şeklinde Moğol dilinin uzun ünlü oluşma kuralı ile ‘u, ü’ olmamış⁴, ama

2 Kültigin yazıtında (732 yılı) olarak yazılmıştır. Bkz. Айдаров Г.1971.

3 Elimde mevcut olan eski Türkçe kaynaklarda bu kelime mevcut değil. Ama kelime il aynı köke sahip *bizeg* ‘bıçak’ kelimesi rastlamaktadır. Bkz. ДТС. 1969.

4 Dilbilimci Ş.Luvsanvandan ve Japon bilim adamı Ş.Hattori’ye göre ЭГЭ (ayu, egü-ünlü,ünsüz,ünlü) birleşimin ünsüzün ardındaki ünlüyü uzun söylemesi

Türk dilinin uzun ünlü oluşma yolu ile ‘ā, ē’ olmuştur. Örneğin;

<i>Myd.</i>	seregün	següder	kirayu
<i>Mon.</i>	serün	süder	xiaru
<i>Bur.</i>	herün	hüder	xurū
<i>Hal.</i>	serün	südr	kiru
<i>Dag.</i>	serün	-	-
<i>Mog.</i>	serū	-	-
<i>Mng.</i>	serin	-	gireü
<i>U/u.</i>	serē	sēder	gorō

Aşağıdaki kelimeleri sesbilimi açısından transkripsiyonu yapıldığında, ‘qirayu> kirahu >kira’u>gira’o>giro>gorō’ (Burada dudaksıllaşmayan ‘a’ dudak ‘u’-nun etkisi ile dudaksıllaşıp ‘o’ olduğu kanaatindeyim). ‘seregün>seriyün>serēhün>serē’ün>seren; següder>sēyüder>sēhüder>**sē’üder**>sē görülür.

Ettiğimiz hesaba göre Moğolcadan geçen kelimelerin %50 civarı sesbilimsel özellikleri ile XIII-XIV. asrın Moğol dili özelliklerini daha çok muhafaza etmiş ve o devrin sözcükleri fonetik açıdan Çağdaş Moğol dilinin hiçbir lehçesinde bulunmayan özelliklerini korumuştur. Bu özellik hakkında kısaca şöyle bilgi verebiliriz:

Çağdaş Moğol dilini araştıran dilbilimciler kelimenin ilk hecesindeki ‘i’ ünlüsünün “ses değişmesi”ne uğradığını öne sürmüştür (Бобровников А.А. 1849, с.27-31, Рамстедт Г.И. 1967, х.157-160, Владимирцов Б.Я. 1929, с.176, Санжеев Г.Д. 1961, с.74). Ayrıca bu bir kelimenin yapısı içindeki ‘i...u, i...ü, i..a, i..e’ nin ikinci veya sonraki hecedeki ünlü etkisiyle çekilip, dudak benzeşme ya da genişlemesi olduğunun göstergesidir ve Uygur-Urianhay diline geçen kelimelerde aynı değişimler göstermemektedir. Bu da Moğol dilinde dudak benzeşmesinin genişlemeden ön sırada olduğunun belirtisidir. Örnekler aşağıda yer almaktadır:

<i>Myd</i>	mingγ-a	jiryal	jiryuγa	čidal
<i>U/u</i>	Minyan	Ziryal	zorō	čidal
<i>T.</i>	m ⁱ anga	dħargal	dħoro	tšadal
<i>Bur.</i>	Mingan	Ṯargal	ħoro	šadal
<i>Hal.</i>	Minhn	Zirhl	žora	čidl
<i>Dag</i>	Mangan	Dħargal	-	šadal

Örneklere geçen bu kelimeler Moğol dilinin geçmiş dönemlerine ait kaynaklar olan Moğolların Gizli Tarihi ve Pagspa yazısı ile “Mukaddimat al-Adab”

Moğol dilinde uzun ünlü oluşmasının temel sebebi olmuştur. Вкз. Хаттори Ш. 1961, х.451-462; Лувсанвандан Ш. 1975, х.27-39.

sözlüğü dönemi ile benzer şekilde yazılmıştır. Bu nedenle klasik Moğol yazı dilinin oran□□□ ‘yer’, osul ‘kaza, olung ‘olom’, boljuγ-a ‘sözleşme’ ve benzeri kelimeler diğer Moğol dil ve lehçelerinden çok daha eski dönemine, özellikle Orta Moğolca dönemi kaynaklarına daha yakınlık göstermektedir. Zikrettiğimiz kelimeleri Moğol dilinin yazılı kaynakları ve diğer lehçeleriyle karşılaştırsak:

Myd.olung, MHT.olom, MAA.olang, İbn.M olan, Moğ. olom, Mog. olon, Dag. olon, Bur., Haloln, U/u. olan;

Myd. orun, Db. oron, MGT. oron, MAA.oran, Moğ. oron, Bur., Hal. orn, U/u. oran;

Myd. osul, MAA. sözlüğü osa1, Moğ. oso1, Bur. oso1, Hal. os1, U/u.osa1;

Myd.boljuγ-a, boljiy-a, MAA.boljal, boljar, Mon.boldžō, Bur:boljo, Hal. boljo, U/u.boljayγ vesaire.

2.Kelimenin sonundaki ‘ei’-nin uzun ünlüsü bütün çağdaş Moğol dili ve lehçelerinde uzun ‘e, i’ olmuştur. Uygur-Urianhay diline geçen sözcüklerde ‘ei’ sesi Eski Moğol dili araştırmacılarının anlattıkları gibi en sondaki ‘y’ ünsüzü hâlinde olması dikkat çekicidir. Örneğin: Мбх.дүлеi ‘sağır’, türei ‘türüi’, Mon.dülī, türī, Bur:dülī, türī, Hal.дүлэ, түрэ, Dag.dulī, Mhg.düli, türī, Dun. dülei, U/u. düley, türey.

3.Halha ağızında kelimenin ikinci ve sonraki hecelerindeki ünlü sesi neredeyse duyulamayacak ölçüdedir yani çok kısık duyulur. Uygur-Urianhay diline geçen Moğolca sözcüğün ikinci hecesi ve devamında olan her ünlü sesi çok net bir şekilde söylenir ve bu duruma Orta Moğolcada ratslanmaktadır. Örneğin: Myd.jidā, Dag.gidā, Mng.dhadā, Bur.žadā, Dun.dhidλ, Hal.dhid, U/u. tzida.

4.Uygur-Urianhay diline geçen Moğolca kelimeler sesbilimsel özellikleri ile Orta Moğolca kaynakları ile benzerdir ve aynı zamanda dilbilimsel bakımdan da yakınlık göstermektedir. Örneğin, Uygur-Urianhay dilinde sârsan ‘kâğıt’ sözcüğü mevcut ve “MGT”-nde ‘ça’alsun, ça’arsun’, “MAA” sözlüğünde ‘çâlsan’ şeklinde yazılmıştır. Bu sözcük Moğ.tšāsλ, Bur.sarhan, Hal.tsasan, Mog.tšasun, Dag.tšas, Mng.tšaidze olmuştur.

XIII-XIV. asırlarda Moğol dillilerin farklılıkları olan birçok ağızı konuşur olduğu bilimsel bir gerçektir. Raşid ad-Din’in verdiği bilgilere göre orman urianhatlar bayad, hori (buryat? L.B) ve gibi ağız konuşurlarıyla komşu hâlinde yaşadıklarından dolayı (Рашид эд-Дин, с.123) bunların belirli bir düzeyde etkilmesi şüphesizdir. Buna dair bazı örnekler şöyledir:

1. Kelime sonundaki ‘n’ ünsüzün muhafaza edilmesi benzerdir.

2. Bazı ünsüzlerin sesbilimsel özellikleri benzer.

3. Kelimenin ortasındaki ünlü kısıklaşmadığı için bazı kelimelerin yapısı Oyrat ağızına daha yakınlık gösterir.

4. Halha ağzındaki ‘dz’ ünsüzü ‘z’ olarak söylenir.

Karşılaştırdığımız bu örneklerden Moğol yazı dilinin ‘γ (b)’ ünsüzünün Uygur-Urianhay, Tuva dillerinde gırtlaklaşmış ünlü olarak değiştiği anlaşılmaktadır. Aşağıda farklı örnekleri verelim;

<i>Myd.</i>	U/u	<i>Anlamı:</i>
dabusu	du’s	‘tuz’
tegši	dü’s	‘düz’
debis	dü’s	‘düs’
ayta	a’t	‘at’

Aynı zamanda klasik Moğol yazı dilinin ‘1, ng’ ünsüzünün ‘~’ olması özelliğine de rastlanmaktadır. Örneğin:

<i>Myd.</i>	U/u	<i>Anlamı:</i>
tongši(γul)	to’s	‘ağaçkakan’
qalča(γai)	xa’s	‘haltgai’

Bu kelimeler ses gelişimi bakımından ‘ayta > abta > ahta > a’t > at//ot’ sırasıyla değişmiştir. Ondan dolayı bu Moğolca sözcüğün Uygur-Urianhay ve Tuva dilleri üzerinden diğer Türk dillerine geçtiği kanaatindeyiz.

MGT-nin §246. maddesinde geçen “manaqar(u) ügüleksen-i üdeşi hudaru’asu üde-yin ügüleksen-i manaqar qudaru’asu...” kısmı üzerine biraz inceleme yapalım.

“MGT” araştırmacılarının çoğu, bu kelimenin manasını Çince transkribe edenlerin yanlış tercümesini esas alarak ‘bozmak, yırtılmak’ (Цэрэнсодном Д. 2000), ‘nyatsah (Дамдинсүрэн Ц. 1990), ‘tsutsalbaas’ (Чоймаа Ш. 2011), ‘yirtmak, sıyırmak, bozmak’ (Элдэнтэй, Артажав. 1986) manasına geldiklerini ayrı ayrı öne sürmüştür.

Fakat zikredilen kelimenin asıl anlamının bu açıklamalardan farklı olduğu düşünülmektedir.

Moğol sözlü edebiyatında:

“Өглөө өгүүлснээ үдэд мартаx (*Sabah söylediğini öğlen unutmak*)

Үдэд өгүүлснээ үдэш мартаx (Öğlen söylediğini gece unutmak” (Дашдорж Ж, Ринченсамбуу Г. 2008, х.223) atasözü mevcuttur ve bu “MGT”-ndeki deyim ile anlam denkliğine sahip olmasının dışında bir atasözünün farklı versiyonları olduğu kanaatindeyiz. Şayet getirdiğimiz kanaat doğru olursa, “MGT”-ndeki ‘hudaru’asu’ sözcüğünün ‘martvaas’ yani ‘martah~unutmak’ anlamında olduğu görülecektir.

Bu görüşümüzü destekleyen bir başka kanıt ise Moğol dili ile akraba olan Türk dilinde, özellikle Moğol dilinin eski özelliğini muhafaza eden dillerde bu

kelimeye hem biçim hem de anlam olarak eşit şekilde rastlanmasıdır. Örneğin, ugtandurar ‘*unutmak, unutturmak*’, uttur ‘*unutmak, bırakmak*’ (TPC.1968, c.441) kelimesi “Tuvaca-Rusça sözlüğü”-nde yer almaktadır ve bu sözlüğü hazırlayanlar bu fiili ut- ‘*unut-?*’ kelimesinin edilgen çatı ekiyle çekimlenmiş hali olarak anlatmıştır (aynı yer). Ancak başta Türk dillerinin karşılaştırmalı sözlükleri olmak üzere araştırma eserlerinde bahsedilen sözcüğün daha eski şekli ‘unit~unut-’ (ДТС. 1969, c.612) ve aynı zamanda çoğu Çağdaş Türk lehçelerinde iki ünlü arasındaki ‘n’ ünsüzünü muhafaza etmiş hâliyle rastlanmaktadır. Bunlada: *Azerb. unut-, Tür. unut- ‘unutmak’, unutkan, unutulmak*’ (TMT. 2006, x.340-341), *Kır.unut ‘забвение, забытость’, unut- ‘забывать’, unuttor ‘забычивость’* (КирРС. 1985, c.305), *Kaz. умыт-у ‘unutmak, умытжак ‘unutkan’, умытыл-у ‘unutulmak’* (Базылхан Б. 1977, x.329). Etimolojik bakımdan Türk dillerinin ‘унут (unut)- ~ умыт (umit)-’ şeklinin Moğol dilindeki ‘umarta-’ ile ilişkili olduğunu görmek mümkündür.

“MGT”- söz varlığı etraflıca incelendiğinde ‘hударu’asu’ sözcüğüne §255. maddesinde tekrar rastlanmaktadır. Bunu açıklamak gerekirse: “min-u jarliq busu ülü bolqan ese bolqan ese hutaru’asu ülü endekün ülü aldaqun ta” ifadesinin “... benim emrimi bozmadan (birebir) yerine getir ” (Дамдинсүрэн Ц. 1990), “minu jarliq busu ülü bolqan ese udarbasu ülü endekün ülü aldaqun ta” (Гаадамба Ш. 1990, Элдэнтэй, Артажав. 1986), “...benim emrimi değiştirmeden bozmadan yerine getiriseniz hiçbir kayıba uğramayacaksınız ” (Цэрэнсодном Д. 2000), “...emrimi hiç değiştimeyip bozmadan uyarsanız hiçbir zaman kaybetmeyeceksiniz (siz)” (Чоймаа Ш. 2011) olarak yorumlu yazı çevirimini yapmışlardır. Bu yorumlu yazı çevirimlerinden de araştırmacıların ‘hударubasu’ sözcüğünün anlamını benzer şekilde yorumladığını görmekteyiz. Yüksek olasılıkla dilbilimciler kaynağın Çince transkripsiyonunda geçen kelimenin anlatımını esas alarak bu sonuçlara varmıştır. Fakat biz “*Bemim emrimi hiç değiştirmeyip hiç unutmadiğınız takdirde hiç kaybetmezsiniz*” diye Çingiz Han evlatlarına buyruk vermiştir olarak Çağdaş Moğol diline aktardık.

Zikrettiğimiz meşhur yazılı kaynaktan tekrar bir örnek üzerine duralım:

Bu kaynak ‘*Çinggis qahan-nu huja’ur de’ere tengri-eçe jaya’atu töreksen Börte-çino aju’u*’ cümlesi ile başlamaktadır. Bu cümledeki ‘*de’ere tengri*’ kelimesini çoğu bilim insanları ‘дээд тэнгэр (*yukarı gök*)’ olarak tercüme etmişlerdir. Ayrıca kaynaktaki ‘*de’ere*’ sözcüğü bulunma hâli eki ile çekimlenmiş şeklidir ve aynı zamanda ‘*de’er*’ ise sözcüğün kökü olmaktadır. O zaman buluma hâl eki olmadan ‘*de’er*’ sözcüğünün anlamı nedir? sorusu ortaya çıkar. Eski Moğol dilinde Çağdaş Moğol diline kadar muhafaza edilen yadar ‘*dış*’, dotur ‘*iç*’ vesaire ‘*-r*’ ünsüzü ile biten kelimeler mevcut olduğundan dolayı kelimenin aslının değer ‘*yukarı*’ şeklinde olduğu düşünülmektedir. Bunun bir kanıtı da eski özelliğini muhafaza eden Uygur-Urianhay dilindeki ‘дээр (deer)- *gözyüzü*’ kelimesidir. Bi-

lim insanları Moğol dilindeki ‘тэнгэр(*tenger*)’ sözcüğünün Türk dili aracılığıyla Moğolcaya geçen Sogd kökenli bir sözcük olduğunu dile getirmektedir. Moğol dilinde ‘*yadar*’(dış) kelimesinin karşıtı ‘*dotur*’(iç) kelimesi vardır. ‘*Dour-a*’ kelimesinin karşıtı ‘*deger-e*’ ise, ‘*yaĵar*’ kelimesinin karşıt anlamlısı olan Moğolca bir kelime yok muydu? Bir dilde “iyi” anlamında bir sözcük mevcutsa onun karşıtı olarak “kötü” kelimesi olması lazımdır. Bunun gibi biri ötekisinin varlığı olmadan bulunamaz dialektik birleşim ise bir dilin var oluşunun temel bir unsurudur.

Dolayısıyla “Moğolların Gizli Tarihi”-nin ilk cümlesinin “Çingiz Han’ın ceddî yukarı(gözyüzü)-da (bulunan) tenger (~ tanrı)-den yazgılı Börte-Çino imiş” anlamına geldiğini görmek mümkündür.

Bütün bunları özetlersek Uygur-Uianhay dili ise menşei ve bilimsel bakımından hem Türk hem de Moğol dilinin özelliklerini muhafaza eden, sesbilim, morfoloji ve söz varlığı bakımından kendine has özelliklere sahip, dolayısıyla Türk dilinin sınıflandırılması bakımından Tuva-Hakas kolundan ait ayrı bir Türk dili sınıfı içerisinde olduğunu ve bu sınıf içerisinde de Sayan olarak küçük bir kolu oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bütün bunlarla söz konusu dilin Türk dillerinin genel sistemdeki yeri ve bilimsel değeri belirlenmektedir.

KISALTMALAR

- БРС.** Бурятско-русский словарь (составил К.М.Черемисов). М., 1978.
ВН. Bilge Kağan Yazıtı
ГКЯ. Грамматика Калмыцкого языка. Элиста. 1983.
ДТС. Древнетюркский словарь. М., 1969.
Л.Т. Лодонгийн Түдэв
Мyd. Moğol yazı dili
Dag. Daguur dili
Dar. Darhad ağzı
Mog. Mogol dili
Mon. Moğol edebî dili
Mnr. Mongor dili
MGT. Moğolların Gizli Tarihi
T. Tonyukuk Yazıtı
U/u Uygur-Urianhay dili
Toj. Tuva dilinin Toj ağzı
Hal. Halimag (Kalmuk) dili
Etd. Eski Türk dili

Каунакца

- Айдоров Г. 1971. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Редактор А.Ибатов. Алма-Ата.
- Бадамхатан С. 2004. Эрдэм шинжилгээний бүтээлүүд. I-II боть. Уб.,
- Базылхан Б. 1977. Казак-монгол толь. Уб.,
- Бобровников А.А. 1849.** Грамматика монгольско-калмыцкого языка. Казань.
- Болд Л. 1978. Особенности уйгуро-урянской языка. Уб.,
- Владимирцов Б.Я. 1929. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Л.,
- Гаадамба Ш. 1990. Монголын нууц товчоо судлалын зарим асуудал. Уб.,
- Дамдинсүрэн Ц. 1990. Монголын нууц товчоо (Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол хэлэнд буулгав). Уб.,
- Дашдорж Ж,**
- Ренчинсамбуу Г. 2008.** Монгол ардын зүйр цэцэн үг. Уб.,
- Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. 1961. Грамматика тувинского языка. М.,
- Кара Д. 1972.** Книги монгольских кочевников. М.,
- Кононов А.Н. 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников. (VII-IX вв.). М.,
- Лигети Л. 1969.** Табгачский язык- диалект сяньбийского- “Народы Азии и Африки”. №1, с.107-117.
- Лувсанвандан Ш.1975.** Монгол дөрвөлжин үсгийн зүйлийг галиглах тухай асуудалд - “Хэл зохиол”. XI боть. Уб.,
- Лувсандэндэв А.2002. Монгол үндэсний утга зохиолын хэл бүрэлдэн тогтсон нь. Уб.,
- Монгол улсын угсаатны судлал. 1996.III боть. Уб.,
- Наделяев М.В., нар. 1969. Древнетюркский словарь. М.,
- Нямбуу Х. 1992. Монголын угсаатны зүй (удиртгал). Уб.,
- Pelliot P.** Histore secreta des Mongols §239.
- Поппе Н.Н. 1938. Монгольский словарь Мукадимат ал-Адаб. М.-Л.,
- Рамстедт Г.И. 1967.* Монгол ном бичгийн хэл, хүрээний аман аялгуу хоёрыг авиазүйгээр хариуулсан нь - “Хэл зохиол судлал”. Т-IV. Уб.,

- Рашид эд-Дин.** Сборник летописей. Т.1. к.1. с.123.
- Санжеев Г.Д. 1961.** Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Сяньби. Уб.,
- Сүхбаатар Г. 1971.** Турк-монгол толь. Редактор Н.Заяа, А.Ханифе, У.Юсуф,Е.Ахмет. Уб.,
- ТМТ. 2006. Монгорский язык. М.,
- Тодаева Б.Х. 1973. Анх монгол хэлний урт эгшиг- “ОУМЭ-ийн анхдугаар их хурал”. Уб., 2-р дэвтэр.
- Хаттори Ш. 1961.** Монгол хэлний товч тайлбар толь. Уб.,
- Цэвэл Я. 1966. 2000. Монголын нууц товчоо. Уб.,
- Цэрэнсодном Д. Монголын нууц товчоо (Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлгэ). Редактор Д.Төмөртоогоо. Уб.,
- Чоймаа Ш. 2011. Монголын нууц товчоо (Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлгэ). Редактор Д.Төмөртоогоо. Уб.,
- Eldentei, Artajav. 1986.** Mongyol-un niyuča tobčiyān-seyiregülel tayilburi. Köke qota.

UYGUR-URIANHAYLARIN YAŞADIĞI TAYGADAN GÖRÜNTÜLER

(Görsel 1)

(Görsel 2)

(Görsel 3)

(Görsel 1, 2, 3: F. Albayrak / Mart 2015)